

...ez közös gond volt, minden dolgozó anya
közös gondja...

Üzemi óvodák 1945 és 1975 között

A hazai óvodarendszer speciális eleme, a vállalati óvodák kialakulásának a története elsősorban a kisgyermek nappali ellátásának jelenlegi kérdései és problémái miatt lehet számunkra fontos és tanulságos. Nemcsak a mindennapi diskurzusokban, de számos szakpolitikai megnyilvánulásban is a gyermeknevelés és a női munkavállalás összeegyeztetésében, a munkahelyi gyermekintézményekben látják az egyik lehetséges megoldást. A nyilatkozatokban hivatkozási alap, sőt sokszor követendő példa gyanánt a múlt rendszerben létező intézmények jelennek meg.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy vajon az államszocializmus '45 és '75 közötti időszakában hogyan épült ki és hogyan tartotta fenn magát ez a hálózat, mik voltak az erősségei/gyengeségei, és legfőképpen hogyan ágyazódott bele a jóléti rendszer egészébe.

Az óvodarendszer funkciója és rendszerszintű értelmezése

Bár a szociálpolitika-történet kevésbé kutatott témája az óvodatörténet (s ez ugyanúgy igaz a nevelés-, óvodatörténet szociálpolitikai dimenziójára is), a két diszciplína közötti „párbeszéd” (elsősorban a gyermeknevelés társadalomtörténete és a családpolitika-történet szempontjából) mindkét terület számára elengedhetetlen. Mindezt egyértelműsíti, ha számba vesszük az óvodarendszer társadalmi funkcióit (Szalai, 1998): az óvodák egyrészt nappali ellátás keretében biztosítják kisgyermek felügyeletét és nevelését, másrészt szociálpolitikai juttatásként értelmezhetők (étkezés, térítési díj), harmadrészt fontos eszközei a munkaerő-politikának (üzemi/területi óvodák, nyitvatartási idő, a gyermekek felvételének kritériumai), negyedrészről iskola-előkészítő szerepük miatt az oktatási rendszer első szakaszává lesznek, ötödrészről pedig első intézményesült terepként szolgálhatnak az állampolgári (át)nevelés számára. Az első három szempont jórészt szociálpolitikai szempontokra (elsősorban a nők tömeges foglalkoztatásának a kérdésére) vezethető vissza, illetve gazdaságpolitikai célok jelennek meg benne (a természetbeni juttatások magas aránya a politikai rendszer fenntartásának és fennmaradásának fontos célja, s egyben eszköze is), az utóbbi folyamatok pedig az oktatási expanzió belső, modernizációs folyamatából vezethetők le.¹

E funkciók, illetve a különböző feladatok rendszeren belüli aránya az egyes történeti korszakokban, sőt sokszor politikai időszakaszokon belül is a különböző gazdasági/társadalmi tényezők és folyamatok következtében (politikai, társadalomtörténeti, foglalkozáspolitikai, demográfiai és családpolitikai változások következtében) dinamikusan alakulhatnak át.

A rendszerszintű szociálpolitikai elemzés egy további aspektusa lehet, hogy az óvodarendszer milyen kritériumok mentén, illetve mozgások eredményeképpen lesz egy nagyobb hálózat, az oktatási rendszer részévé.² Az óvodarendszer esetében ez a szempont különösen érdekes a vizsgált korszakban, hiszen bár az 50-es évektől mind felügyeleti, mind irányítási szempontból az oktatási rendszer részeként vált társadalmi intézménnyé, a 60-as évektől egyre hangsúlyosabban jelennek meg az iskolarendszertől elhatárolódó és attól nemcsak módszertanában, didaktikájában, de alapvető szerepértelmezését, tartalmát és célját tekintve is az óvodapedagógia teljes különállását szorgalmazó szakmai állásfoglalások.

Az óvodarendszer történetének szociálpolitikai elemzését az előbbiek mellett az is indokoltá teszi, hogy a struktúra kiépülése nagyrészt a család- és a foglalkoztatáspolitikai célokhoz és folyamatokhoz illeszkedve történt meg.

Az előbbi magyarázatok mellett az üzemi gyermekintézmények történetének szempontjából a szociálpolitikai dimenzió már csak azért is nélkülözhetetlen, mert ebben az esetben deklarált szociálpolitikai juttatásként („jutalomként”) értelmezhető az óvodai ellátás: még akkor is így van ez, ha az államszocializmus időszakában a vállalati szociálpolitika (mely szintén a redisztribúció része volt) elsődleges célja nem a munkavállalók általános elégedettségének, így a munkavállalói teljesítménynek az ösztönzése és a gazdasági hatékonyság növelése, hanem az sokkal inkább azoknak az egyéni szükségleteknek a kielégítésére irányult, melyek egyáltalán nem vagy rosszul voltak megoldva az állami rendszeren belül.

Kis magyar óvodatörténet

Az óvodák 1945-ig

Az első hazai óvodákat is szabályozó 1891. évi XV. törvény óvoda létesítésére és működtetésre kötelezte azokat a városokat és községeket, melyek területén legalább 40 olyan gyermek él, akinek napközbeni felügyeletét egyik családtag sem tudja ellátni (a feladat az állam, a községek és a hitfelekezetek körébe tartozott). A törvény egyben megteremtette a hazai óvónőképzés feltételrendszerének kereteit is (Mészáros, 2004, 310. o.). Az előbbiek ellenére a 2. világháború végéig az óvodáskorú gyermekeknek mindössze 15–25 százaléka járt intézménybe (ez az arány ugyanakkor nemzetközi összehasonlításban magasnak mondható). Ennek egyik fő oka az volt, hogy a területileg illetékes hatóságok a törvényi kötelezettség ellenére sem hozták létre az óvodákat, másrészt a korszakban viszonylag alacsony számú női munkavállalással magyarázható, harmadrészt pedig azzal, hogy a rendszer lehetővé tette, hogy a szolgáltatást a szülők máshol, pénzért vásárolják meg (magánvállalkozásnál vagy egyházi intézménynél).³

A koalíciós időszak óvodarendszere

A II. világháborút követő években, a koalíciós időszakban az óvodai rendszer nem tudta elérni a háború előtti szintet.⁴ Ez egyrészt a háború okozta közvetlen károkból eredt, másrészt egészen az extenzív iparosítás időszakáig az óvoda nem tartozott a kiemelten fejlesztendő területek közé, harmadrészt pedig 1949-re teljesen felszámolták azt a rendszert, amelyben az óvodai ellátás mintegy negyedét egyházi, illetve magánóvodák végezték.

A háborút követő néhány év tűrhetetlen anyagi viszonyai és lehetetlen közállapotai szükségessé tették a gyermekek sorsának társadalmi rendezését. A gyermekintézmények

nagy része társadalmi összefogás eredményeképpen jött létre, illetve tartotta fenn magát, az ellátást pedig sok esetben különböző segélyszervezetek adományából biztosították. A rendszertelen és kiszámíthatatlan finanszírozási problémák miatt ugyan már a koalíciós években is többször felmerült az ügyvel kapcsolatos központi kormányzat felelőssége és kötelezettsége, de a kérdés rendezésére egészen a szocialista fordulatig nem került sor.

A korabeli óvodarendszer értelmezéséhez fontos adalék, hogy egészen 1949-ig az óvodák és a bölcsődék közös minisztériumhoz, a „Népjóléthez” tartoztak. Így mindkét intézmény a '40-es évek második felétől egészen az '50-es évek végéig nagyjából azonos funkciót töltött be: céljuk az volt, hogy a munkásosztály, illetve később a termelőszövetkezeti tagok számára az intézmény a dolgozó anya munkaideje alatt átvállalja a gyermek megőrzését, illetve gondozását.

Az óvodarendszer 1949 után

A kommunista hatalomátvétel, illetve a szocialista fordulat után természetesen az oktatási rendszer egész struktúrájában – mint az ideológiai nevelés egyik fontos terepén – gyökeres változás történt. Az oktatásügy gyakorlatilag a Párt központi irányítása alá került: az állam az oktatásban is átvette nemcsak az irányítási funkciókat (az oktatásügyi-művelődési minisztérium ezzel párhuzamosan szinte teljesen elveszítette a döntési kompetenciáit), hanem az ellenőrzéshez kapcsolódó feladatokat is.⁵ 1948-ban államosították valamennyi oktatási intézményt, valamint az óvodákat, a népiskolák helyébe bevezették a 8 osztályos általános iskolát („egységesítették” a rendszert), a kötelező hitoktatást „felváltotta” az orosz nyelv, az iskolák pedig koedukáltak lettek. A tankönyvkiadás állami monopóliummá vált, a marxista-leninista tanok a központi tantervbe beépítve valamennyi oktatási intézmény törzsanyaga lettek (Mészáros, Németh és Pukánszky, 2004, 355. o.). Az óvodák oktatási szerepkörének kialakulása szempontjából kiemelkedően fontos, hogy a bölcsődék és az óvodák 1949-ben igazgatási szinten különváltak. A korábban a bölcsődékekkel együtt kezelt óvodák ügye átkerült a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz,⁶ a bölcsődékekkel kapcsolatos kérdésekkel pedig – nem sokkal a Népjóléti Minisztérium megszüntetése után – az Egészségügyi Minisztérium foglalkozott.⁷ Az eltérő ágazati irányítás jól mutatja a két intézménytípushoz kapcsolható eltérő funkciókat: míg a bölcsőde megtartotta alapvető funkcióként a gyermekmegőrzést és a szociális jellegét (az igénybevétel szinte kizárólagosan rászorultsági elv alapján történt), addig az óvodák működésében egyre nagyobb szerepe lett a pedagógiai céloknak.

A strukturális változást több korabeli rendelet is előrevetíti, de átfogó, illetve átütő jelentőségű szabályozást a Kisdédóvásról szóló 1953. évi III. törvény jelent (amely 1986-ig volt hatályos). Noha a rendelkezés több tekintetben is a szocialista nevelés szellemében és a céloknak megfelelően született,⁸ korszakalkotó fordulatot jelentett, mivel megteremtette azt a jogszabályi környezetet, amelyben az állam átvállalja a 3–6 éves korú gyermekek gondozásának és nevelésének a feladatát, azaz megtörténik a gondozás és a nevelés társadalmisítása. Bár a korábban meghirdetett célok az intézményt univerzális ellátásként harangozták be, a szolgáltatás valójában egy viszonylag szűk csoportot érintett, hiszen az óvodai felvételinél elsőbbséget – ez valójában a sikeres felvétel esélyét és lehetőségét jelentette – csak dolgozó, állami alkalmazottak gyermekei élvezhettek.

Az 50-es években napirendre került, majd általános elvárásként jelent meg az óvodák napközi otthonos intézménnyé való átalakítása. Ez szociálpolitikai szempontból kiemelten fontos lépésnek tekinthető, mivel nemcsak a szülők munkavállalását könnyítette meg, de nagy szerepe volt a gyermekek megfelelő étkeztetésében is. A koalíciós évek végéig ugyanis komoly problémát jelentett a családok számára, hogy még a napközit működtető óvodák is zárva voltak déli 12 órától 13 óráig vagy 14 óráig, a gyermekek pedig az ott-

honi ebéd után visszamentek az óvodába (Bicskei, 2006). Ez a gyakorlat egyrészt az óvodák általános anyagi és emberi erőforrásainak a szűkösége miatt alakult így, másrészt a vidéki családokra egészen a 60-as évek végéig jellemző volt, hogy a család anyagilag jobban járt, ha a gyerek a térítési díj befizetése helyett magával vitte az otthoni ebédet. A napközikkel kapcsolatos általános jóléti törekvések ugyanakkor csak a városokban érvényesültek, ugyanis az 50-es években a vidéki óvodák napközi-szolgáltatását tömegesen megszüntették, ami csak részben adódott a mezőgazdasági munkákból élők eltérő szükségleteiből, benne nagyrészt a hatalomnak a parasztsággal szemben megmutakozó politikája nyilvánult meg.⁹

Miközben az üzemi óvodák (jellemzően Budapesten) már az 50-es évek legelején is működtek napközit, addig a területi óvodák esetében ez a lehetőség csak fokozatosan teremtődött meg, mindamellett a 70-es évek elejére szinte valamennyi intézményben általánossá vált.¹⁰

A politikai önkényuralom nemcsak az oktatási rendszer teljes struktúráját változtatta meg, de a tantervek és a pedagógiai programok is az ideológiai nevelés egyik kiemelten fontos eszközévé váltak. A társadalom valamennyi alrendszerét és szegmensét ellenőrzése alá vonó totális diktatúrákra jellemző módon a pártpropaganda és a nevelés az óvodákban is kiemelt szerepet kapott.

Az óvodákban nemcsak a központilag (a párt által) meghatározott ütemben és módon kellett eltölteni a mindennapokat, hanem a legtöbb ünnep szabályozásáról („Télapó”, karácsony) miniszteri határozat is született.

„Az óvodákban november 6-án a délelőtti foglalkozások keretében emlékezzenek meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójáról. Az eddigi évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a megemlékezések általában nem feleltek meg az óvodáskorú gyermekek értelmi színvonalának. Az óvónők a gyermekek számára érthetetlen politikai beszédeket tartottak, melyek nevelésükben formalizmushoz vezettek. Ezt a hibát idén el kell kerülni. Az ünnepséget a következő módon vezessék be:

Középső és nagycsoportos gyermekeknek beszéljenek a szovjet óvodások boldog, vidám életéről, gyönyörű óvodáiról, szép játékaikról stb. Osztatlan csoportú óvodában a beszélgetésben csak a nagyobb gyermekek vegyenek részt, a kicsik a dajka felügyeletével játsszanak, azonban Lenin és Sztálin elvtársak képének felvirágzásába, a nagyok énekének meghallgatásába őket is vonják be.”¹¹

A kisgyermekkel kapcsolatos politikai agitáció megjelenése a szocialista gyermekkép azon sajátosságából értelmezhető, mely a gyermeket a fejlődés és az optimizmus, a szocializmus sikeres felépítésébe vetett hit metaforájával azonosítja.¹²

A gyermekek identitásának megalapozásával kapcsolatos korabeli politikai célok eredményeképp az óvodai testnevelési foglalkozások összekapcsolódnak a szocializmus építésével és védelmével. A test nevelése ugyanis részben az „osztályharc” és a diktatórikus rendszer, részben pedig a hideg/atomháborúra való felkészülés miatt vált kiemelten fontos kérdéssé. „Mindig szem előtt kell tartani, hogy az óvodai testneveléssel is a gyermeket a szocialista termelőmunkára és a szocialista haza védelmére neveljük [...] Az óvoda a maga munkájával megalapozza a nevelői célkitűzésünk megvalósítását, feladata tehát, hogy lerakja a szocialista ember nevelésének alapjait.”¹³

Ezzel párhuzamosan, illetve ezt kiegészítve a „munka” fogalmának is sajátos konnotációja került az óvodás gyermekek nevelési programjába. „A kisgyerekeknek az óvodában meg kell tanulnia dolgozni, meg kell tanulnia a munka felelősségét, de meg kell tanulnia a munka örömét is.” (Kovács, 1950)

Az első öt éves tervben – hasonlóan az azt megelőző három éves tervhez – a gyermekintézmények strukturális fejlesztésével kiemelten foglalkozott a Magyar Dolgozók Pártja, illetve a minisztertanács testülete. „A dolgozó nép anyagi és kulturális színvonalának növelése” érdekében (1949. évi XXV. törvény), a nők munkavállalását elősegítendő, az

óvodai férőhelyek számát ugyanis az 1949. évihez képest 1954-re 40 százalékkal kellett növelni. Ezek a nagyratörő elképzelések nyilvánvalóan nem tudtak teljesülni, részben ebből következően az állam már a kezdeti szakaszban is áthárította az ellátási kötelezettséget az új szocialista nagyvállalatokra: 1950-ben a Népgazdasági Tanács 153-as számú rendelete alapján valamennyi, 250-nél több női munkavállalót foglalkoztató vállalat számára kötelezővé tette az úgynevezett kisbölcsődék létrehozását.

Annak ellenére, hogy a tervezési előirányzatok folytonosan túlszárnyalták a korábbi döntéseket – az optimizmus a rendszer egyik legfontosabb politika-lélektani alapja –, a realitásokat, illetve a kudarcokat nem lehetett teljesen elhallgatni.¹⁴ A rendszer tökéletlenségét, a folyamatos helyhiányt, a szükségletek és lehetőségek közötti konfliktust mutatja, hogy még egy „osztályharcos” agitációs kiadványban is – természetesen a „csodaszamba menő” eredmények hosszú lajstroma után – beszámolnak a gyermekintézményekkel kapcsolatos férőhelyhiányról (Földényi, 1953). Bár a kiadvány óvatos megfogalmazása szerint a jelentkezőket elméletileg nem lehetett elutasítani (és ezzel papíron a dolgozók gyermekei befogadást nyertek a rendszerbe), valójában azonban ezek a várólisták akár évekig is visszatarthatták a gyermeket, sőt az is előfordulhatott, hogy nem teljesült a felvételük.

Annak ellenére, hogy 1950 és 1975 között megtriplázódott az óvodai férőhelyek száma, az óvodák zsúfoltsága és az állandó ellátási problémák az egész korszakot végigkísérték.¹⁵ 1959-ben például az óvodák zsúfoltsága sok helyen olyan mértékű volt, illetve az állapotokat olyannyira nem lehetett összeegyeztetni a korabeli egészségügyi és pedagógiai elvárásokkal, hogy férőhelyhiányra hivatkozva olyan gyerekeket is tömegesen küldtek el az óvodából, akik már korábban oda jártak, természetesen az érintettek nem kis felháborodása mellett.¹⁶ A hiány állandósulását csak részben magyarázzák a korabeli demográfiai folyamatok, hiszen a probléma jelen volt a 60-as években is, amikor is a hazai népesedési folyamatok egyik legjelentősebb mélypontja volt.¹⁷ (Az óvodáskorú gyermekek ilyen nagy arányú részvételével nem tudtak lépést tartani az óvodafejlesztések és -bővítések, mindamelllett a demográfiai mélypont eredményeképp a kérdés még nem okozott kritikus zsúfoltságot.)

A folyamatos hiányt egyik oldalról megmagyarázza az, hogy az óvodában elhelyezett gyermekek számának aránya megnőtt az óvodáskorú népességhez viszonyítva, de benne legalább ekkora szerepe volt a gazdaságpolitikai érdekek hiányának, illetve a nők munkavállalása különböző mértékű politikai támogatottságának is (Léderer, 1991, 101. o.).¹⁸

A 70-es évekre nemcsak mennyiségi, de sok tekintetben minőségi átalakítás is szerepet kapott a politikai döntésekben. A reformok fontos eleme a gyermekek egészséges élete mint minőség beemelése a rendszerbe. Ennek megfelelően az óvodák részére kötelezővé vált központilag kialakított és szabályozott gyógyító-megelőző hálózat¹⁹ biztosítása, melyen belül megtörténik a gyermekek rendszeres (de legalább félévenkénti) vizsgálata.²⁰ Ezzel párhuzamosan középpontba került a kisgyermekek egészséges táplálkozásának központi igénye.²¹

Az új nevelési program (1970) és a későbbi rendtartás (1974) már tükrözi az óvodákkal szembeni új szemléletet, fontos struktúraváltást jelez. Egyrészt a politikai enyhülés következtében kevésbé hangsúlyossá válnak az ideológiai nevelés jelszavai, másrészt az óvoda tekintetében egyre inkább az oktatási, illetve a nevelési funkció kerül előtérbe, háttérbe szorítva az anya munkavállalásának problémáját, a „gyermekmegőrzés” szerepkörét. Ez utóbbi szorosan kötődik a GYES 1967-es bevezetésével a családpolitikában bekövetkező fordulathoz, mely a gyermeknevelés legfontosabb színterévé újra a családi környezetet nevezte ki, így nemcsak hogy nem ellenezte, de sokkal inkább ösztönözte a gyermekek minél későbbi intézményes ellátását (például az iskola-előkészítést nemcsak az 5 évesen óvodába járó gyermekek, hanem az otthon nevelkedő gyermekek számára is megszervezték). A szülőkkel kapcsolatos viszonyban is fontos szemléletváltás történik

(együttal megjeleníti a paternalista állam és az állampolgár közötti viszony változását is): „Óvoda létesítésénél és szervezési formájának megállapításánál figyelemmel kell lenni az érdekelt szülők többségének az igényeire.”²² Mindamelllett az oktatási funkció előtérbe kerülése egyre szélesebb határvonalat jelentett azon gyermekek között, akik társadalmi pozíciójuk miatt hozzáférhettek, és azok között, akik különböző társadalmi hátrányok következtében nem járhattak óvodába.

Az üzemi óvodák rendszere

Az üzemi napközi otthonok létesítésének szükségességére a kormányzat már 1916-ban felhívta a gyárakat és a vállalatokat, de ennek megteremtésére – főleg az ellenérdekelt gazdasági elit miatt – csak a 2. világháborút követő időszakban került sor. (Azt megelőzően mindösszesen 12 üzemi óvoda létezett hazánkban.)²³

A vállalatok állami kötelezése arra, hogy gyermekintézményt működtessenek, először 1945-ben fogalmazódott meg. A Kommunista Párt kezdeményezése – az akkor még sokszínű politikai terepen – megosztotta a politikai szereplőket, mivel a beruházás kiemelten és szinte kizárólagosan az ipari munkásságot érintette volna, ezzel egyidejűleg pedig sértette a gazdasági elit érdekeit. Hosszas mérlegelést és politikai vitát követően a 184.035/1946. számú körrendeletben írták elő, hogy a gyáraknak és az üzemeknek kötelességük fenntartani az alkalmazásukban álló dolgozók gyermekei számára különböző típusú gyermekintézményeket. Azt, hogy pontosan melyik vállalatnak szükséges ilyen létrehoznia (a gyárban dolgozó munkások száma alapján), illetve hogy a létesítmény mennyire alkalmas kisgyermek gondozására, a tisztiorvosok gyárvizsgálatainak alkalmával kell megvizsgálni. A rendelet fontos eleme továbbá, hogy ha több üzem van egymás mellett, azoknak érdemes együtt létrehozniuk és működtetniük egy intézményt.²⁴

A rendszer kiépítéséről a következőképp beszélt Ratkó Anna: „Mi, dolgozó anyák értjük meg legjobban, mit jelent a bölcsőde és a napközi otthon. Hiszen én magam is kénytelen voltam 1938-ban féléves leánykámat otthon hagyni és a szomszédok jóindulatára bízni. Később, amikor már járni kezdett, még nagyobb volt a gondom. Állandó izgalomban vártam a munka befejezését, mert attól félttem, hogy távollétemben valami baj éri a gyermekemet. Ez közös gond volt, minden dolgozó anya közös gondja. Ettől a gondtól akarja a népi demokrácia megszabadítani a dolgozó asszonyokat, akik így majd nagyobb lelkesedéssel tudnak bekap-

A Kommunista Párt már a forradulat évét megelőzően is kiemelt jelentőséget tulajdonított a vállalati jóléti intézmények kiépítésnek, mivel azok – a korabeli nyelvhasználattal élve – „az ellenséggel szembeni harc” egyik fontos terepévé válhattak, hiszen zömében munkáscsaládoknak biztosítottak bennük ellátást. A közvetlen politikai érdek mellett a létrehozás további szempontja az anyák munkavállalásának biztosítása volt. A megfelelő ellátást nyújtó intézmények hiányában a gyermeknevelés korai szakaszában az anyák ugyanis vagy fizetés nélküli szabadságon voltak – ami közvetlenül befolyásolta a termelés ütemét –, vagy minden biztonsági szempontot negligálva a gyermeküket is bevitték a gyárba.

csolódni a termelő munkába. Horthyék idején összesen 12 üzemi napközi otthon volt az országban.”²⁵ A baloldali politikai szerepvállalás és érdekérvényesítés eredményeképp 1945–49-ig az országban 226 üzemi óvoda és bölcsőde létesült. Felépítésükben jelentős szerepe volt az önként és ingyen végzett társadalmi munkának (Bicskei, 2006, 167. o.).

Az extenzív iparfejlesztéssel összhangban az 50-es évek elején erőltetett ütemben hozták létre az üzemi óvodákat, számuk 1952-ben 7,7 százalékkal emelkedett.²⁶ Az üzemi gyermekintézmények létrehozását elsősorban azokban az iparágakban ösztönözték, ahol hagyományosan több nő vállalt munkát, másrészt pedig az új szocialista iparhoz tartozó vállalatokban. Így 1954-ben a Könnyűipari Minisztérium 69, a Nehézipari 63, a Kohó- és Gépipari Minisztérium pedig 49 üzemi gyermekintézményt tartott fenn.

Az üzemi gyermekintézményekért a vállalatokon belül a munkásellátási osztály tartozott felelősséggel, a szakszervezeti bizottság aktivistái pedig „társadalmi vonalon” ellenőrizték az óvodák és bölcsődék munkáját. A területi óvodák fenntartását, valamint az ellenőrzési, irányítási és finanszírozási feladatokat a területileg illetékes tanács végezte. Az üzemi óvodák esetében a fenntartó maga a vállalat volt, a főhatóság pedig az adott ágazat minisztériuma. Az üzemi gyermekintézmények valamennyi költségét a vállalatok jóléti alapjából és a részesedési alap jóléti célokra felhasználható keretéből biztosították.²⁷ Az óvodákban folyó oktatási-nevelési, valamint politikai/ideológiai munka felügyeletét a területileg illetékes tanács végrehajtó bizottságának oktatási, később művelődésügyi szakigazgatási szerve látta el.

Az 50-es évek közepére befejeződött az üzemi óvodák dinamikus fejlődése, így az 1955-ben már működő közel 400 intézményen túl 1955-től (az iparosítás ütemének visszafogásából következően) csak indokolt esetben támogatták új üzemi gyermekintézmény létrehozását, fejlesztési keret kizárólag a területi óvodák részére volt biztosítva.²⁸ Ezzel együtt a már meglévő üzemi óvodák viszonylag jelentős részét a tanács átvette saját kezelésébe.²⁹ Az üzemi gyermekintézmények leépítését, illetve tanácsai fenntartását nem üdvözölték sem azok a vállalatvezetők és szakszervezeti dolgozók, akik az ország minden részéről több tucatnyi kérvényben kezdeményezték az oktatásügyi miniszternél, hogy munkavállalók családjá részére gyermekintézményt hozhassanak létre, sem azok az alkalmazottak, akik komoly társadalmi munkában építették fel üzemük óvodáját.³⁰ Ez utóbbi esetben a területi fenntartás következményeként a szülők nemcsak a kedvezményes térítési díjtól és az óvodáknak a szülők munkaidejéhez idomuló nyitva tartásától estek el, hanem az óvodai felvételi sorrendben megszűntek az elsőbbségi jogaik. Ennek ellenére – és a későbbiekben ez vált jellemző gyakorlattá – az intézményt megalapító vállalat a területi óvodák patronálója lett, aminek fejében „értékesebb” dolgozói részére bizonyos számú óvodai férőhelyet kapott. Az egyes vállalatoknak a kommunális fejlesztésekre fordított vállalásait minden évben az úgynevezett „szocialista szerződésekben” rögzítették. A vállalatok kötelezése az óvodahálózat bővítésére a korszakban még egyszer, a 70-es évek elején jelent meg. Ez viszonylag jelentős számú új üzemi óvoda megépüléséhez vezetett az országban. Míg 1970-ben a számuk közel 350 volt, addig az ezt követő 5 év alatt 50 új üzemi gyermekintézményt adtak át (hasonló volt az új területi óvodák aránya is), de így sem szárnyalták túl az 1955-ös számokat.³¹

A vállalati óvodák szerepének csökkentésére irányuló központi törekvések, ezzel egyidejűleg pedig a tanácsai fenntartású óvodák számának növekedése szoros összefüggést mutat nemcsak az iparfejlesztés ütemének lassulásával, de a tanácsok új funkcióinak a megjelenésével is. Míg a Rákosi-korszakban lényegében deklaráltak és gyakorlatban sem különítették el a közigazgatás különböző szintjein megjelenő feladatköröket, az 50-es évek második felétől kezdve fokozatosan és határozottan kapnak egyre jelentősebb szerepet a helyi politikai/gazdasági/jóléti és kulturális viszonyok alakításában (Lédeker, 1992, 108. o.). A korszak szinte egészére jellemző volt – mint később részletesen bemutatom –, hogy a tanácsok a helyben felhasználható források szűkössége miatt a

vállalatok erőforrásait használták fel a rendszer kiépítésére és működtetésére. A felsorolt okok mellett az óvodák területi fenntartását az is indokolta, hogy a hatalomgyakorlókra egyre nagyobb nyomás nehezedett azon üzemi óvodával nem rendelkező állami vállalatok dolgozóinak irányából, akiknek gyermeke nem élvezett elsőbbséget az üzemi óvoda felvételijénél, így sokszor kiszorult az ellátásból.³²

A vállalati gyermekintézmények legnagyobb előnyét minden bizonnyal a szülők munkavállalásához igazodó nyitva tartás jelentette: a kezdetektől követendő irányelv volt ugyanis, hogy az üzemi óvodáknak 8 órán túl kell működniük, miközben ez a területi óvodák (kiemelten a vidéki községi intézmények) csupán egyharmadára volt igaz. A statisztikákból kitűnik, hogy az üzemi óvodákba járó gyermekeknél alacsonyabb volt a távolmaradás. Ennek okait egyrészt abban vélem felfedezni, hogy a vállalati gyermekintézmények általános működési feltételei valamennyi szempont (például tárgyi környezet, higiénia, zsúfoltság mértéke) szerint kedvezőbbek voltak, mint a területi óvodákéi, de megjelenhetett benne a szülőkre a munkáltató irányából ható közvetlen kontroll is (a munkahelyről való igazolatlan hiányzást különböző mértékű büntetésekkel próbálták szabályozni).

A szakmai, tehát pedagógiai célú tervezetek folyamatos és visszatérő eleme lesz az üzemi óvodák működtetésének egyik legnagyobb hátránya, miszerint a szülő munkahelye sokszor nagyon messze van a család lakóhelyétől, így az utazás nem megfelelő a gyermek számára.

Nyertesek és vesztesek: egyenlőtlenségek a rendszerben

Az óvodai szolgáltatásokhoz való hozzáférés

A rendszer feloldhatatlan ellentmondása volt, hogy a politikai jelszavakban megjelenő egalitárius társadalmi szerepvállalásnak elvben valamennyi társadalmi intézményre ki kellett terjednie, ez a cél azonban már a szocialista rendszer kezdetén sem épült be a döntéshozási mechanizmusokba. Ez a folyamat különösen érvényes volt a társadalmi juttatás keretében biztosított természetbeni ellátásokra, a jóléti szolgáltatásokra. Az óvodai szolgáltatáshoz való hozzáférésben is megjelent, sőt a vizsgált korszak egészét nézve erősödött a különböző társadalmi csoportok közötti szelekció.

Az 50-es években az óvodai felvételik eljárásrendjében különös figyelmet fordítottak a szülők származására és a munkaerőpiacon elfoglalt pozíciójára, a munkavállalói attitűdre, valamint a politikai elkötelezettség mértékére. Az üzemi gyermekintézmények felvételi eljárásrendjében az 50-es években fontos szerepe volt a környezettanulmányoknak, melyeket a szakszervezeti aktivisták készítettek. A későbbi időszakra vonatkozóan ilyen jellegű iratokkal nem találkoztam – noha túljelentkezés esetén a döntésben fontos szerepük volt –, feltehetően a rendszer politikai enyhüléséből következően ezek jelentősége csökkent. A családok szociális helyzetének értékelésére csak az előbbi szempontok számbavételét követően került sor. Ebből következően a felvett gyermekek mintegy fele munkáscsaládból származott, közel negyedük szülője mezőgazdasági dolgozó és csupán egytizedük volt szellemi foglalkozású.³³ A vállalati óvodák fenntartó szerinti bontásából következően – hiszen elenyésző volta minisztériumi, illetve hivatali, egészségügyi intézményben dolgozók gyermekei számára fenntartott gyermekintézmények száma az ipari ágazathoz tartozó üzemi óvodákhoz képest – a fizikai dolgozók felülreprezentáltságát nagyrészt az újonnan kiépült üzemi óvodai rendszer adta. Mivel a számok nyilvánvalóan nem arányosak az egyes társadalmi osztályok össztársadalmi megjelenésével, kijelenthető, hogy az 50-es években – összhangban az eredeti célkitűzésekkel – mind a területi, mind pedig a vállalati gyermekintézményekben az ipari munkások jelentős előnyöket élveztek.

Annak ellenére, hogy a korszakban alapvetően nem a család szociális helyzete határozta meg az óvodába való bekerülés esélyét, a célok között megjelent az életszínvonal-ki-egyenlítés szándéka is, hiszen az ellátásban részesülő gyermekek inkább az alacsonyabb státusú társadalmi csoportok tagjai közül kerültek ki. Ez az állapot azonban részben a politikai nyomás enyhülése, részben a munkásokért vívott harc csökkenése, részben pedig a GYES bevezetését követően a 70-es évekre gyökeresen átalakult. A Ferge Zsuzsa (1987, 81. o.) által közölt 1972-es adatok – ’60-as évekre vonatkozó statisztika nem áll rendelkezésemre, így csak következtetni tudok a lezajló folyamatokra – a háztartásfő társadalmi státusának meghatározottsága és az óvodai szolgáltatásokhoz való hozzáférés közötti összefüggés tekintetében jelentős, ám az előző korszaktól eltérő irányú egyenlőtlenséget mutatnak. Míg a szellemi foglalkozásúak gyermekeinek közel 90 százaléka, addig a szakmunkásoknak már csak 72 százaléka, a betanított munkásoknak és a mezőgazdasági fizikai dolgozóknak pedig kevesebb mint 50 százaléka vett igénybe óvodai ellátást. A munkásgyermekek számának csökkenése egyrészt az üzemi óvodák léptetésével függ össze, másrészt a vállalatok jóléti politikájának szerepváltozását tükrözi.

A kisiparosok és kiskereskedők, valamint az egyre fogyatkozó magángazdálkodók megtörésének, illetve utóbbiak téveszbe kényszerítésének egyik fontos eszköze (és a kádári autokratikus „puha” rendszernek fő politikai játéka) volt, hogy nem terrorral vagy diktatórikus eszközökkel, sokkal inkább a társadalom anyagi-gazdasági körülményeinek befolyásolásával tartotta fenn a rendszer működését.

Az előbb tárgyalt, nagyrészt a társadalom foglalkoztatási/osztály szempontú vizsgálata mellett az óvodai ellátásban megfigyelhető egyenlőtlenségek egy másik forrásává lett a családban nevelkedő gyermekek száma. Az államszocializmus időszakában a társadalmi juttatások nem (illetve „sem”) tudták kompenzálni a gyermekekkel járó többletkiadásokat, így a családok szegénységi kockázatát nagyban befolyásolta a gyermekek száma: a szegények legnagyobb arányban a községben élő, többgyermekes családokból kerültek ki. Mivel a törvényi keret szinte kizárólagosan a dolgozó anyák gyermekeinek óvodáztatását tette lehetővé, az ellátásból éppen azok szorultak ki, akiknek az életszínvonalához, az életminőségük általános javításához elengedhetetlenül fontos lett volna az óvodába való bekerülés.

Ez a tendencia a GYES bevezetését követően még határozottabban érvényesült, hiszen a többgyermekes családoknál a nagyobbik gyermek(ek) óvodai felvételi kérelmét automatikusan elutasították: a GYES-ben részesülő anya óvodáskorú gyermekét csak egyéb jelentkező hiányában, illetve abban az esetben lehetett felvenni, ha az óvoda betöltetlen férőhellyel rendelkezett. Különösen indokolt esetben ettől ugyan el lehetett térni – például ha az óvodai elhelyezést a családi körülmények (egészségtelen lakás, anya betegsége, gyermekek száma vagy más, fel nem sorolt súlyos helyzet) indokolták –, ha a gyermek a következő évben megkezdte az általános iskolai tanulmányait, vagy ha csak félnapos, ellátás nélküli elhelyezést kértek a gyermek számára. Év közben is megszüntethették a GYES-en lévő anya gyermekének az óvodai elhelyezését, ha GYES-ről visszatérő anyuka gyermekének volt a férőhelyre szüksége.³⁴ (Ez utóbbi szabály fényében meglehetősen cinikusnak tűnnek a GYES bevezetését szorgalmazó patetikus, gyermekközpontú és a család érdekeire hivatkozó megnyilvánulások.) Bár a kivételes felvételek esetében szerepeltek szociális indokok, aligha valószínű, hogy ezek tömegével biztosították volna a szegény, többgyermekes családok gyermekeinek bekerülését az óvodába. Ezt sugallja a Szalai Júlia által közölt, a KSH 1978-as jövedelemfelvételére támaszkodó adat is, mely szerint a legalacsonyabb jövedelmű családok gyermekeinek mindössze 30 százaléka járt óvodába (Szalai, 1998, 136. o.).

A nemzetiségek részére külön nemzetiségi óvodahálózatot létesítettek, de az etnikai dimenzió mentén is érvényesülő szelekció a korszak egészében jelen volt: a cigány gyermekek óvodáztatási problémái a 70-es években egyre több oktatáspolitikai anyagban megjelentek, mindemellett átütő reformra vagy kezdeményezésre nem került sor.

Területi egyenlőtlenségek

A hazai óvodarendszer kiépítése szorosan összekapcsolódott a gazdaságpolitikai döntések eredményeképpen létrejövő nagyarányú területi egyenlőtlenségekkel. Ennek következményeként az óvodák létrehozása az 50-es években elsősorban a nagyvárosokra koncentrált, ezek közül is kiemelkedik a budapesti ellátottság mértéke. A tanácski óvodáknál kedvezőbb adottságokkal rendelkező üzemi óvodák elsősorban Budapesten – ahol 1950-ben már minden második óvodát vállalat tartott fenn –, illetve a nagyarányú iparfejlesztés városaiban voltak jellemzők, a vidéki, községi vállalati gyermekintézmények száma a korszak egészében elenyésző volt.

Az eltérő arányú fejlesztések nem annyira az óvodák mennyiségi mutatóinak szempontjából, mint inkább minőségi jellemzőik alapján különböznek. A különböző statisztikai adatok mutatják, hogy nem csak a férőhely-kihasználtságot, a zsúfoltságot, a szakképzett óvónők számát határozta meg a településnagyság és az iparosodottság mértéke, de a községekben később szűntek meg az osztatlan óvodák, és lassabb volt a napközi otthonos rendszer – ennek következtében az étkeztetés – kiépítése is.³⁵

A területi egyenlőtlenségek az ország különböző régiói között is számottevőek voltak, az óvodai ellátás szempontjából a legkedvezőtlenebb helyzetben a hagyományosan hátrányos helyzetű térségek (Hajdú-Bihari, Zala, Szabolcs-Szatmár és Borsod megye) voltak (Simon, 1977).

A '60-as években részben a vidéki iparfejlesztésnek, részben pedig a parasztság sikeres kollektivizálásának köszönhetően erőltetett ütemben folyt a községek óvodarendszerének kiépítése. A községekben létesített új óvodák és férőhelyek száma 1950 és 1967 között megkétszereződött, mindemellett a községek és a városok (kiemelten Budapest) óvodarendszerében megfigyelhető egyenlőtlenségek – mint a különböző „minőségi” mutatókból látni fogjuk – továbbra is megmaradtak.

Szakképzettség

A különböző pozíciójú óvodák közötti egyenlőtlenséget erősítette a szakképzett óvónők hiánya, mely a korszak egészében megmutatkozott (a szakmai képzés ugyanis nem tudott lépést tartani az óvodarendszer gyors kiépítésének ütemével). Szakképzett munkaerő tekintetében legrosszabb helyzetben mindvégig a vidéki területi óvodák, legkedvezőbb pozícióban pedig a városi üzemi óvodák voltak.³⁶ Emellett, illetve ennek ellenére az egy óvónőre jutó gyermekek száma fokozatosan csökkent: míg a koalíciós időszakban nem volt ritka, hogy a községi (osztatlan) óvodákban egy óvónő akár 100-150 gyermekkel is foglalkozott (általában dajka segítette), addig ez a szám 1955-re már csak 25 volt.

S bár a szakképzés rendszere 1945 után is követte az óvónők 1926-ban bevezetett 4 évfolyamos képzési rendszerét – amelynek utolsó évében gyakorlat folyt –, az állandó óvónőihiány miatt a korszakban többször is (1959-ben és 1972-ben) szükségessé vált, hogy a középfokú óvónői szakképesítés megszerzése (az érettségit követő 2 évfolyamos képzés) is megfeleljen az előírásoknak (Gáspár és Kelemen, 1999). Az államszocializmus általános munkaerő-gazdálkodási problémáin túl az állandó óvónőihiányban szerepe volt a demográfiai változásoknak, majd a GYES bevezetését követően az ideiglenes helyettesítés megoldatlanságának is.

Az óvoda szerepkörének változása szintén hatással volt az óvodai dolgozók minőségi (szakképzettség kérdése) és mennyiségi jellemzőire. Egészen a 60-as évekig a gyermekmegőrző funkció dominált, így nem tulajdonítottak különösebb figyelmet a szakképzettség biztosítására, és a megfelelő munkaerő biztosítása állandó lépéshátrányban volt a folyamatosan növekvő szükségletekhez képest. A 70-es évek elejére az óvodapedagógia

kiteljesedése – melyben kiemelt szerephez jutott az óvodák nevelési, illetve iskolaelő-készítő funkciója – maga után vonta a dolgozók képzettségi szintjének emelésével kapcsolatos elvárásokat is.

Mivel a kötött bérgazdálkodás természetesen nem tette lehetővé, hogy a szakma vonzóbbá váljon a munkavállalók számára, ezért más módon igyekeztek ösztönözni a munkaerő beáramlását: az egyedülálló óvónők számára társadalmi juttatásként újonnan épített szolgálati/garzonlakást biztosítottak az új intézmények területén. A törekvések ellenére ezek az építkezések és fejlesztések nem a tervezett ütemben folytak, ezért – saját lakás híján és várva az ígért teljesülését – több óvónő akár éveig is az óvodában volt kénytelen lakni.³⁷

A személyi feltételek bemutatásának egyik fontos, a korabeli elgondolások szerint természetes rendje, hogy az óvodában szinte kizárólagosan nők dolgoztak, férfiak csak fizikai kiegészítő munkát végeztek (például karbantartó, fűtő). Ennek egyrészt foglalkoztatáspolitikai okai voltak, másrészt a feladatkörrel kapcsolatos társadalmi attitűdök eredményeként értelmezhetőek. A „feminizált” munkakörök, illetve ágazatok kedvezőtlenebb munkafeltételeket (bérezés, pihenőidő stb.) nyújtottak, mint a jellemzően férfimunkaerőt foglalkoztató munkakörök, továbbá a pedagógusokkal – akárcsak a szociális tevékenységet végzőkkel – kapcsolatos elvárások és a foglalkozástípussal kapcsolatos presztízs-jegyek is egész egyszerűen „női munkaként” tekintettek ezekre (Koncz, 1987, 311. o.).³⁸

Tárgyi feltételek

A háborút követő években az óvodai rendszer kiépítésére kettős teher nehezedett: egyrészt az újonnan létesített óvodák tárgyi/eszközszükeleteit, másrészt a háborús veszteségek helyreállítását kellett biztosítani. A 40-es évek második felének tarthatatlan közellátási gondjai természetesen az óvodákban is megjelentek. Az óvodák helyzetét illusztrálja az az 1947-es óvodai jelentés, amelyben egy nyírségi óvoda hivatalos leltárát készítette el az óvónő (aki egy dajka segítségével átlagosan 79 gyermeket látott el)³⁹: „Az óvoda anyagi helyzete: »Semmi.« Ki adja az étkeztetést? »Senki, nincs étkeztetés csak unra⁴⁰ adományok kerülnek kiosztásra.« Van-e a napközi otthonnak fektetője? »Semmi sincs, csak udvara van az óvodának és homokja.«” A központi ellátás hiánya miatt különböző segély- és egyházi szervezetek által juttatott tartós élelmiszerekből az óvónők maguk készítették el az ételt, vagy a gyerekek otthonról hozták ételt (általában kenyeret).⁴¹

A Rákosi-korszakra általánosan jellemző, ami az óvodák szempontjából is megfigyelhető, hogy az átalakításokat csak mennyiségi, nem pedig minőségi elvek irányították. Ezért, bár a férőhelyek az említett korszak végére megtriplázódtak a háború előtti időszakhoz képest, a tárgyi feltételek csak kevésbé változtak. Általános volt nemcsak a fűtés vagy a játékok, hanem a fekvőhelyek hiánya is: egy korabeli jelentés szerint voltak olyan óvodák, ahol a megfelelő bútorok hiányában a gyerekek a délutáni pihenő idején az asztalra borulva aludtak.⁴²

A tárgyi feltételek meghatározásának egyik fontos korabeli mutatószáma az épületek korszerűsége. Amíg az 50-es években az üzemi óvodáknak mintegy fele volt korszerűnek mondható (mindössze 13 százalékukat nevezték hiányosnak), addig a területi óvodáknak csupán a 20 százaléka.⁴⁴ A nagyvárosi és a vidéki községi óvodák közötti elérést tovább növelte az anyagi/tárgyi feltételek egyenlőtlensége (fűtési zavarok, óvodáktól való nagy távolság), valamint az elégtelen közegészségügyi viszonyok okozta járványok és megbetegedések intenzitása.

Az '50-es évek közepén a tárgyi feltételekkel való ellátottság szabványosításában, illetve egységesítésében megjelent az állam által biztosított minőségi garancia (a Középülettervező Vállalat 50 és 75 férőhelyes óvodák típustervét dolgozta ki). Az újonnan létesített óvodaépületek külső/belső tervezésében olyan standardokat írtak elő, ame-

lyekbe nemcsak az intézményekkel kapcsolatos higiéniai és biztonságtechnikai elemek kerültek bele (például a csoportszobák méretének és a beépített eszközöknek a pontos meghatározása), de már szerepet kaptak benne a gyermekek igényei is.⁴⁵

A hozzájárulás költsége

A gyermekek után fizetendő térítési díj lényeges eleme az értelmezés szociálpolitikai dimenziójának, ugyanis annak többszöri változása és módosulása (ki milyen arányban fizeti a hozzájárulást) bizonyos mértékig modellezi, hogy a rendszer milyen társadalmi csoportok közvetlen támogatását tartotta kiemelten fontosnak.

Az erőltetett iparosítás korszakában, sőt egészen az 50-es évek végéig (bár a rendeletek folyton változtatták a hozzájárulási arányt) a térítési díj mértéke eltérő volt az üzemi és a területi óvodák esetében. Míg az üzemek saját jogkörükben dönthettek a gyermekek térítési díjának meghatározásáról – ezt legtöbb esetben alacsonyabb mértékben állapították meg, így egyfajta kiegészítő hozzájárulásként funkcionált –, addig a területi óvodákban központilag és egységesen állapították meg a fizetendő díj mértékét. A hozzájárulás mértéke alapvetően befolyásolta a gyermekek megfelelő ellátását: míg az üzemi óvodákba járó gyermekek szinte kivétel nélkül igényelték ezt a szolgáltatást, addig a területi óvodákban évente átlagosan a gyerekeknek mintegy fele részesedett belőle.

A két rendszerben közös volt, hogy a család jövedelmi helyzetétől, illetve a gyermekek számától tették függővé a fizetendő térítési díjat, így ebben a mutatóban – az általam vizsgált szempontok közül szinte egyedülként – már megjelentek a társadalmi egyenlőtlenség mértékét csökkentő szociális célok is. A térítési díjnak egyre növekvő szerepe volt a jövedelmek kiegyenlítésében, azaz a magasabb jövedelemmel rendelkező társadalmi csoportoktól a rosszabb anyagi helyzetű rétegek felé történő elosztásában. Bizonyos jövedelemhatár felett ugyanis a gyermek nemcsak nem részesült állami támogatásban, de akár a napi étkezési norma kétszeresét fizette meg.⁴⁶

Az üzemi intézmények és területi óvodák térítési díjainak egységesítése 1961-ben történt meg, s ezzel az étkezési hozzájárulás tekintetében megszűnt az üzemi és a területi intézmények közötti egyenlőtlenség.⁴⁷

A kormányzat részben a munkaerő-gazdálkodási célokkal, részben pedig a politikai/ideológiai döntésekkel összhangban a szolgáltatási díjak mértékét bizonyos társadalmi pozíciók és jellemzők mentén differenciálta. Ennek eredményeképp például a sorköteles katonák esetenként mentesülhettek a gyermekek térítési díjának kifizetése alól,⁴⁸ míg a mezőgazdasági munkásság nyári napközi otthonban elhelyezett gyermekeinek étkezési költségeit 1950-ben ideiglenesen átvállalta az állam (természetesen politikai és gazdasági okokból). A nem állami alkalmazásban álló kisiparosok és kiskereskedők gyermekeit nemcsak az óvoda felvételi eljárásrendjében diszkriminálták – ahol elsőbbséget élveztek az állami iparban és termelőszövetkezetekben munkát vállaló családok –, de a térítési díjak tekintetében is, ugyanis automatikusan az egyik legmagasabb fizetési kategóriába sorolták őket, így annak megfelelő térítési díjat kellett fizetniük.⁴⁹ A '60-as évek közepére ennek a díjnak a mértéke már olyan magas lett, hogy a szülők folyamatosan méltányossági kérelmeikkel ostromolták a Művelődésügyi Minisztériumot.

Nyitvatartási idő

A tanácsi óvodákhoz és bölcsődékhez képest az üzemek által fenntartott gyermekintézmények egyik nagyon fontos előnye volt, hogy a nyitvatartási idő rugalmasan alkalmazkodott a munkaidőhöz. Ez nemcsak a szokásos, mindennapos munkaidőnek, de a

termelő vállalatok nyári „leállásának” és a szülők szabadságának az összehangolásában is lényeges elem volt.

Az üzemi óvodák mintegy fele 12 órán keresztül, harmaduk pedig 12 órán túl fogadott gyermeket.⁵⁰ Míg az 50-es években még a 14 órát meghaladó nyitva tartást is lehetővé tette a szabályozás, addig a 60-as évek végére ez naponta legfeljebb 12 óra lehetett. Bizonyos esetben a szülők minimum 10 fős csoportja kérvényezhette a hosszabb nyitva tartást. A dolgozó szülők szempontjából pozitív eredmény, hogy a 60-as évek elején a szabályozás lehetővé tette, hogy a napközi otthonos óvodák 2 órás ügyelettel meghosszabbítsák az intézmény nyitvatartási idejét.⁵¹

A mezőgazdasági kistelepülések óvodái csak a nyári időszakban működtek egész napos intézményként, télen csupán 6–8 órán keresztül. Ez részben a szülők munkaidejével való összehangolás eredményeképp történt, de a gyerekek, főleg a távolság és a korai sötétedés miatt, amúgy sem maradtak volna tovább.

Mindemellett, bár az 1953. évi III. tv. garantálta az óvodák egész évi nyitva tartását, a szabályozás betartásának folyamatos gátja lett az óvónőhiány és a kötelező szabadságolásuk idején a megfelelő helyettesítés biztosítása.

Bár viszonylag rövid ideig működtek az úgynevezett hatnapos vagy hétközitthonos, éjjel-nappal nyitva tartó óvodák (1953-tól léteztek, majd az. 38/1955./O.K.9/O.M. rendelet megtiltotta új intézmények létesítését), az extenzív iparosítás korszakában nagy szerepe volt a három műszakban dolgozó szülők gyermekeinek ellátásában.⁵² Számuk az 50-es években emelkedett, a 70-es évek közepére azonban mindössze 3 maradt belőlük.

Nyári napközi otthonok

Az 50-es években megszervezett nyári napközi otthonok az idénymunkás mezőgazdasági dolgozók (termelőszövetkezeti tagok és parasztok) gyermekeinek ellátását biztosították, s jellemzően falvakban/községekben, kis részük agrárjellegű kisvárosokban működött. A háborút megelőző időszak arányaihoz képest az 50-es években többszörösére nőtt a nyári óvodák száma.⁵³ 1951-re már 1361 nyári napközi otthont hoztak létre, ahol összesen 50 600 gyermeket gondoztak. Ezeknek nemcsak a hozzáférés (a történet szépség-hibája, hogy legkevésbé a fontosabb mezőgazdasági jellegű területeken építették ki őket), illetve a szolgáltatás célcsoportjának tekintetében volt kiemelt jelentőségük, de a szolgáltatás minőségét tekintve is (Bicskei, 2006, 172. o.). Egyrészt ugyanis magas volt az egy főre jutó óvónők száma (22 főre jutott egy), eközben pedig alacsonyak a térítési díjak, másrészt a nyitva tartási idő rendkívül rugalmas volt, igazodott a szülők munkájához, nagyrészt ugyanis 8 óránál hosszabb ideig tartottak nyitva.⁵⁴ A nyári időszakos gyermekfelügyeletet nagyrészt a helyi tanácsok vállalták, kisebb számban pedig a termelőszövetkezetek vagy az állami gazdaságok váltak fenntartóivá.⁵⁵

A nyári napközi otthonok száma a 60-as évekig változatlanul magas volt, aztán a 70-es évekre szinte teljesen megszűntek, vagy átalakultak állandó óvodává.

A hazai baloldal (kezdetben a szociáldemokraták is, később csak a kommunisták) már a II. világháborút követő néhány konszolidációs évben is kiemelt figyelmet szentelt az óvodarendszer kiépítésének. Állami szerepvállalás és garanciák hiányában a munkásnők gyermekeinek nappali elhelyezésében nagy szerepe volt a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének, melynek tagjai először társadalmi munkában, később fizetett funkcionáriusként tevékenykedtek. Tagjai egyrészt politikai érdekképviselőivé lettek a dolgozó anyáknak, másrészt önkéntes munkájukkal a mindennapok szintjén is nélkülözhetetlenek voltak az intézményhálózat sikeres működtetésében. (A MNDSZ egyik alapítójának, Döbrentei Károlynénak 1946. augusztus 7-i parlamenti interpellációjával vette kezdetét a dolgozó anyák gyermekeinek a helyzetét rendező kérdések politikai vitája.)

Az államszocializmus évtizedeire jellemző alapvető ideológiai/politikai törekvések voltak valamennyi társadalmi munka kiindulási pontjai – a politikai rendszerhez kötődő lojalitás, a szocializmust építő „hasznos” és közösségi embertípus kialakítása –, mindamelllett egyes típusai funkciójukat tekintve élesen különböztek egymástól. Bizonyos típusokkal – ilyen volt például a szocialista brigádmozgalom – a gazdasági termelés fokozását biztosították (miközben a résztvevőket anyagilag is motiválták ebben), néhány közösségi munkával (teljesen felesleges „dobozolással”) a politikai rendszer számára veszélyt jelentő szabadidő kialakulását akadályozták meg, míg mások a jóléti rendszer megteremtéséhez szükséges erőforrásokat pótolták.⁵⁶

A gyermekintézmények felépítésében és működtetésében nagyobb volumenű társadalmi segítséget az állam először az 50-es évek legelején, majd később a 70-es évek elején várt a lakosságtól. Az első időszakban a jóléti intézmények erőltetett ütemű kiépítése, a másodikban pedig a demográfiai hullám miatt váltak fontossá a vállalatok dolgozóinak „önkéntes” felajánlásai, illetve újabb üzemi óvodák felépítése és fenntartása.

Az intézményi hálózat vonatkozásában a legnagyobb mértékű társadalmi munka az üzemi óvodák felépítése volt, később, a vállalati gyermekintézmények leépítését követően a vállalatok patronáló szerepe került előtérbe. Az 50-es évek közepétől kezdve ugyanis folyamatos politikai nyomás jelent meg a vállalatok felé, hogy nemcsak a saját jóléti intézményeiket, de a tanács által fenntartottakat is segítsék. 1954-ben minisztertanácsi határozat útján kéri fel a társadalmi szervezeteket, hogy patronálják az általános iskolai napközi otthonokat elsősorban helyiség biztosításával, a területi óvodákat és bölcsődéket pedig a hiányos felszerelés kiegészítésével.⁵⁷ A minisztériumi (párt)határozatok útmutatásai szabták meg a társadalmi munkavégzés folyamatát: „Az iskoláknak és az óvodáknak az üzemekkel, vállalatokkal, állami gazdaságokkal, stb való kapcsolatának kiépítése csak akkor lehet helyes, ha nem mindjárt kérelemmel fordulnak hozzájuk, hanem először az iskola érdeklődik, hogy mivel lehet a patronáló segítségére.”⁵⁸ A rendszer kiépítésekor elsősorban az óvodáknak állt érdekében a patronáló üzemek felkeresése, illetve felkérése az együttműködésre, később a támogatás biztosítása egyre inkább a vállalatok számára lett fontos. (Ennek egyik tipikusnak mondható következménye lett, hogy a vállalatok számára nélkülözhetetlen munkatársak gyermekeinek „megvették” a tanácsi óvodákban a férőhelyeket.)

Az oktatási intézmények társadalmi segítése szervesen illeszkedett a mozgalmi életbe, ennek eredményeképp olyan kezdeményezések jöttek létre – a párt által delegált megyei és városi „akcióbizottságok” szervezték és felügyelték ezeket –, mint a „Dolgozók az iskoláért”, vagy az „Építsük, szépítsük iskoláinkat”.

Az óvodákkal kapcsolatos társadalmi munkák jól mutatják a rendszer Janus-arcát: míg a szülőkkel és az egész társadalommal szemben alapvető elvárás volt, hogy az új és igazságosabb ország építésének jelszavával folyamatosan vállaljanak részt a társadalmi munkában (deklaráltan természetesen önkéntes alapon), a gyermekintézmények megsegítésére és fejlesztésére a szülőktől pénzt semmilyen címen nem lehetett elfogadni.⁵⁹ S annak ellenére, hogy az állampolgárok nem csak a közvetlen gazdasági részvételükkel, de a munkaidejükön túl végzett „önkéntes” munkájukkal is „építették a szocializmust”, a politikai beszédekben a gondoskodó, patronáló állam jelent meg (Ferge, 1986, 164. o.). S amennyire ez a mechanizmus jelen volt az általános újraelosztásban, a társadalmi munkában megtermelt javak újraelosztása esetére hatványozottan érvényes.

Zárszó

Tanulmányomban bemutattam, hogy az államszocializmus legfontosabb társadalmpolitikai ígérete, mely szerint egyenlő mértékben, egyfajta univerzális ellátásként mindenki számára jár a szociális juttatásokhoz és az alapfokú oktatáshoz való hozzáférés, egyrészt

nem teljesült maradéktalanul, másrészt számos eleme a már meglévő egyenlőtlenség felerősítéséhez járult hozzá. Az előbbi mellett az is kijelenthető, hogy az államszocializmus első három évtizedében a gyermekintézményekkel kapcsolatos szakpolitikai döntések korántsem egy töretlen ívű fejlődési vonalat mutatnak. Az óvodarendszer kiépítése a szocialista jóléti társadalompolitika szerves részét képezte. Ennek ellenére, vagy éppen ebből következően a rendszer kiépítésében döntően nem a pedagógiai és szociálpolitikai megfontolások, illetve nem a gyermekes családok jólétének megteremtése érvényesült. A kiváltó okok sorában alapvetően a hivatalos család- és nőpolitika (például a nők munkavállalásának változó intenzitású ösztönzése, illetve akadályoztatása), valamint az aktuális gazdasági viszonyok jelentek meg legfontosabb tényezőként. Ennek megfelelően az óvodarendszerben megjelenő releváns változások is jellemzően az 50-es, valamint a 70-es évek elején történtek.

Az óvodarendszer kiépítése és a szolgáltatáshoz való hozzáférés szélesítése a korszakban fokozatosan és folyamatosan nőtt: míg az 1950-ben az óvodáskorú gyermekeknek mindössze 23,5 százaléka került óvodába, addig ez az arány 1974-ben már 71,8 százalék volt (Simon, 1977, 22. o.). A növekedés ellenére rendkívül széles társadalmi réteg nem férhetett hozzá a szolgáltatáshoz, mindezek következtében nagyfokú egyenlőtlenség jelent meg mind a területi, mind pedig a társadalmi hozzáférés dimenziójában. Bár a kirekesztett csoport társadalmi jellemzőinek a pontos meghatározása a korabeli statisztikák hiányosságai miatt nem lehetséges, tendenciaszerű folyamatok azért megfigyelhetők. Az 50-es évek elején főként a hatalmi pozíció megragadása és megtartása miatt fontos szerepet betöltő munkásosztály a kezdeti előnyös⁶⁰ pozíciójából mind jobban a perifériára szorult, eközben a mezőgazdaságból élő családok egyre szélesebb körben tértek hozzá az ellátáshoz, ám kezdeti hátrányukat a korszak végére sem tudták ledolgozni (a 70-es évek elején a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinek kevesebb mint 50 százaléka jutott hozzá a szolgáltatáshoz). A szellemi munkakörben foglalkoztatottak gyermekeinek – elsősorban a gazdasági racionalizáció és a politikai enyhülés következtében – a 60-as évekre közel 90 százaléka járt óvodába. A társadalmi szelekcióhoz nagyfokú területi egyenlőtlenség is kapcsolódott: vidéken, a községekben nem csak alulszervezett volt az óvodarendszer (például néhány állami gazdaság gyermekintézményétől eltekintve teljesen hiányoztak az üzemi óvodák), de a meglévő intézmények tárgyi és személyi feltételei rendre alulmaradtak a városi óvodákhoz képest. Ehhez hozzáadódott még, hogy vidéken a megfelelő munkalehetőségek hiányában a nők nagy számban szorultak ki a munkaerőpiacról, ennek következtében pedig a gyermekek nem kerülhettek be az óvodarendszerbe. A mechanizmust a GYES 1967-es bevezetése csak felerősítette, hiszen a többgyermekes családok (nagy részük községekben élt) nagyobb gyermekei csak kivételes esetben kaphattak óvodai ellátást. Ezekben a folyamatokban kiemelt szerepet játszott az üzemi és területi óvodák közötti egyenlőtlenség, mely mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból az egész korszakban jelen volt.

A vállalati jóléti juttatásoknak, így a munkahelyi gyermekintézményeknek az egész korszakban fontos szerepe volt. Az államszocializmusban a vállalati szociálpolitikának egy sajátos funkciója alakult ki: a munkahelyek által egyre növekvő mértékben nyújtott társadalmi juttatások és szolgáltatások rendszere az állami újraelosztással összekapcsolva, az állam gazdaságpolitikájával összhangban alakította a különböző társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenséget.

Az üzemi gyermekintézmények története kiválóan illusztrálja, hogy a (bár) diktatórikus eszközökkel felépített vállalati óvodarendszer az extenzív iparosítás korszakában alapvetően a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok (szinte kizárólagosan az ipari munkásság) számára nyújtott jóléti, sőt jóléti ellátást, a 60-as évek végén, a piaci mechanizmusok bevezetésével a struktúra fenntarthatatlanná vált. Ennek következtében csak azok a vállalatok tudták finanszírozni az általuk működtetett óvodákat, amelyek jól prosperál-

tak: a rendszer így azoknak a társadalmi csoportoknak biztosított minőségi szolgáltatást, amelyek egyébként is megfelelő társadalmi erőforrásokkal rendelkeztek (nagyvárosi, jól fizető munkahely).

Az óvodák társadalmi szerepének története azt mutatja, hogy az 50-es években a nők (felülről vezényelt) tömeges bevonása a munkaerőpiacra, ezzel párhuzamosan pedig a nagycsaládok felbomlása automatikusan vonta magával a kisgyermek napközi ellátásának társadalmisítását. Ebben az időszakban az óvodák funkciója – az 53-as Kisdédóvársról szóló törvényben foglaltak ellenére – tulajdonképpen a gyermekmegőrzésre korlátozódott, a pedagógiai feladatok pedig nagyrészt a politikai/ideológiai nevelést célozták. Részben a foglalkoztatáspolitikai átalakulás, részben pedig az oktatási rendszer belső, modernizációs folyamatai miatt ez a szerep egyre inkább háttérbe szorult: a 60-as évektől kezdve határozottabban voltak jelen a minőségi oktatás és nevelés megteremtéséhez nélkülözhetetlen standardok, valamint szempontként megjelentek a gyermekek speciális érdekei is.

Jegyzetek

(1) Szalai Júlia (1998) Mire kell az óvoda és kinek. In: *Uram a jogaimért jöttem!* (ugyanő) Budapest, Új Mandátum 129–145. o.

(Természetesen ennél a szempontnál is megjeleníthető szociálpolitikai dimenzió, hiszen az óvoda – a mobilitási csatornák kiemelt rendszerének, az oktatásnak a részeként – alapvetően befolyásolhatja a későbbi iskolai teljesítményeket.

(2) Ennek legfontosabb kiindulási pontja a törvényi keret, amely szabályozza nemcsak a működés feltételeit, az igénybevétel módját, de a szükséges képzettségi szintet, a munkaköröket és az ezekhez kapcsolódó bértáblát, valamint a nevelés tartalmi részének egyes kérdéseit is.

(3) Bár 1948-ban betiltották a magánintézmények működését, több óvoda még az 50-es években is működött, természetesen illegálisan (Bicskei, 2006, 166. o.).

(4) Az óvodai férőhelyek 1938-as szintjét csak 1950-ben érték el újra.

(5) Ennek voltak előzményei a két világháború közötti időszakban is.

A munkahelyi gyermekintézmények története pontosan mutatja a társadalmi juttatások elosztási mechanizmusát, melyben az újraelosztás mechanizmusa nem a gazdagabbaktól a szegényebbek felé, hanem éppen fordítva történik, és a különböző dimenziók mentén szerveződő egyenlőtlenségi viszonyok egy összefüggő rendszert alkotnak. A vállalati óvodák szinte valamennyi minőségi mutatóban jobban teljesítettek, mint a területi óvodák. Rugalmasan alkalmazkodtak a szülők munkaidejéhez, valamennyi üzemi gyermekintézmény napközit is működtetett, mind a tárgyi, mind pedig a személyi feltételek vonatkozásában kedvezőbb helyzetben voltak, kisebb volt a zsúfoltság, s egészen a 60-as évek elejéig alacsonyabb térítési díjat kellett fizetni a szolgáltatásért, az üzemek pedig a különböző társadalmi munkák eredményeképp jelentősebb forrást tudtak az óvodák részére biztosítani.

(6) A Minisztérium gyakran változtatott nevet: 1951-től Közoktatási, 1953–57-ig Oktatásügyi, később egészen 1974-ig Művelődésügyi Minisztérium lett.

(7) A Népjóléti Minisztérium 1950-es megszüntetésével gyakorlati értelemben teljesült az a politikai szándék, amely az állami szociálpolitika teljes megszüntetését jelentette. Az ehhez kapcsolható ideológiai tartalom pedig abból ered, hogy az államszocialista rendszer „minden tette és intézkedése szociálpolitika” (Ratkó Annát, az utolsó népjóléti minisztert idézi: Ferge, 1986, 158. o.).

(8) Az óvodafejlesztések elsősorban az új szocialista iparvárosokban/telepeken valósultak meg, és a legfontosabb pedagógiai célként „a gyermekek egészséges, edzett, hazájukat szerető, öntudatos, bátor és fegyelmezett, sokoldalúan művelt emberekké való nevelését” jelölték ki (1953. évi III. tv).

(9) A mezőgazdaságból élőket a hatalom gyakorlatilag a korszak egészében – de legalábbis az első felében – másodrendű állampolgároknak tekintette. A sikeres kollektivizálást követően, a 60-as évektől fokozatosan enyhült az ellenük irányuló diszkrimináció.

(10) KSH Óvodai Adatfelvétel, 1950.

(11) 852/853-93/1953. számú O.M. utasítás november 7-e megünnepléséről az iskolákban és az óvodákban (*Oktatásügyi Közöny*, 1953).

(12) A gyermekkép történeti fejlődésének kutatása a neveléstörténet egyik fontos területe. Több kutató – így a szocialista korszakkal is behatóan foglalkozó Géczi János (2006) is – kiemeli munkájában, hogy a gyermekekről kialakult és kialakított kép sok tekintetben nem csupán a felnőttkép derivátumaként, illetve világképi tükröződéseként értelmezhető, de a politikai célok és elvárások mintájaként is szolgál.

(13) A közoktatásügyi miniszter 1.920-1-15/1951. számú rendelete az óvodai, általános iskolai és középiskolai Rendtartás módosításáról, illetve kiegészítéséről (*Közoktatásügyi Közöny*, 1954).

(14) A problémák kommunikálása, a sajtóban megjelent retorikai fordulatok („újbeszédül”) külön szociolingvisztikai tanulmányt érdemelne. Mindamelllett a diktatúra időszakában valóban jelentős volt az új intézmények növekedési üteme: míg 1938-ban az ország területén 1140 óvoda működött, addig 1955-re az óvodák száma ennek több mint kétszerese lett (*KSH Statisztikai Évkönyv*, 1949–1955).

(15) 1952-ben közel 100 000, míg 1975-ben már majd’ 300 000 férőhelyet biztosított a rendszer (*KSH Statisztikai Tájékoztató*, 1980).

(16) 1959, MOL XIX-I-4-z, 2. doboz, 1959.

(17) A kritikus zsúfoltság a 60-as évek első felében némiképp csökkent. Mindamelllett a 31 főnél több gyermeket ellátó csoportok száma a 70-es évek elejére már az ’50-es évekbeli arányt is meghaladta (*KSH Statisztikai Tájékoztató*, 1980).

(18) 1958-ig folyamatosan emelkedett az óvodáskorú gyermekek száma, majd a 60-as évek végéig csökkent, aztán újra nőtt. 1951-ben az óvodáskorú gyermekeknek mindössze 23,5, míg 1963-ban már 41,8, 1975-ben pedig 75,5 százaléka járt óvodába (*Magyar Oktatás a statisztika tükrében 1945–1980*).

(19) A feladat ellátásáért a körzeti orvos és a védőnő együttesen felelős.

(20) Az egészségügyi miniszter 21/1975 (Eü. K. 12) számú utasítása az oktatási intézmények egészségügyi ellátásáról.

(21) 2007/1973 számú Mt. h. határozat a népelemezés helyzetének a további javításával kapcsolatos feladatokról.

(22) A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány 33/1971. számú rendelete az alsófokú oktatási intézményekről, a muzeális emlékek védelméről, valamint a kiseddóvásról szóló egyes szabályok módosításáról.

(23) *KSH Közleményei*, Óvodai adatfelvétel, 1950.

(24) MOL XIX-C-1-g 280.190-288.828 1946.

(25) Ratkó Anna, 1949. OGY. 101. ülése, 1949. január 21.

(26) *KSH Statisztikai tájékoztató*, 1952.

(27) A részesedési alap jóléti célokra fordítható keretösszegének az aránya a korszakban többször módosult.

(28) 2258/82/1954.MT.Sz. Az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről szóló rendelet (1954-es *Közoktatásügyi Közöny*).

(29) Az intézkedés érintette mindazokat a vállalati gyermekintézményeket, amelyeknél bizonyos infrastrukturális jellemzőket nem tudtak biztosítani (ne az üzem területén legyen az óvoda bejárata, a férőhely-kihhasználtság magasabb legyen, mint 85 százalék) (Bicskei, 2006, 166. o.).

(30) MOL 851/1955 XIX-I-2-f.

(31) *KSH Statisztikai Évkönyv*, 1979.

(32) 1959, MOL XIX-I-4-z, 2. doboz.

(33) Óvodai Adatfelvétel. *KSH Közleményei*, 1950.

(34) 183/1969/M.K.23/MM. sz. utasítás alapján.

(35) Községekben a hazai lakosság 50,1 százaléka él (*KSH Statisztikai Évkönyv*, 1975).

(36) *KSH Statisztikai Évkönyv*, 1949–1955.

(37) 1959, MOL XIX-I-4-z, 2. doboz

(38) Ágazati besorolásban jellemzően ide tartozik a tercier szektor, az oktatás, a kultúra, az egészségügy, a kereskedelem és a vendéglátás területe.

(39) MOL, 1947, NMi, XIX-C-1-g 2.t.

(40) Az iratot készítő itt az UNRRA nevű ENSZ segélyszervezetre gondolt.

(41) A háborút követő néhány év egyik legfontosabb kérdése – főként a városokban – az élelmiszer-ellátás megszervezése volt. A Közellátásügyi Minisztérium fennhatósága alatt működtetett rendszerben népkonyhákat állítottak fel, illetve bevezették a jegyrendszert, de a csere- vagy „feketekereskedelem” is általános volt. Az ellátást különböző külföldi segélyszervezetek tették lehetővé, mint a Joint vagy az UNRRA.

(42) KSH Óvodai adatfelvétel, 1954.

(43) A magas arányszám nyilvánvalóan az extenzív iparosításnak, az újonnan épített ipari létesítményeknek köszönhető.

(44) KSH Óvodai adatfelvétel, 1950.

(45) MOL, Omi, XIX-J-2-f 23/851, 1956.

(46) A legmagasabb, 10 000 ezer Ft felett kereső családok egyke gyermekei a 8 Ft-os napi norma helyett 20 Ft-ot fizettek, de már az átlagnál kicsit jobban keresők is tulajdonképpen a kevesebb jövedelemmel rendelkező családok részére osztották vissza a térítési díjat (Az oktatási miniszter 101/1974 (M.K.14) OM számú utasítása, *Művelődésügyi Közöny*, 1974).

(47) 1008/1961. számú Kor. határozat (valamint ennek végrehajtása tárgyában kiadott 158/1961.M.K.21. MM. és a 20/1961. számú Eü.K.10.EüM. utasítás).

(48) 310-1/1953.P.M. számú utasítása a sorkötelesek gyermekei után gyermekvédelmi intézményekben fizetendő térítési díjakról.

(49) „Ha a szülő hitelt érdemlően valószínűsíti, hogy a havi jövedelme a 6000 Ft-ot nem éri el, akkor az igazolt jövedelem alapján kell a megfelelően alacsonyabb kategóriába sorolni, ez azonban az 5. kategóriánál alacsonyabb nem lehet.” (123/1961 számú M.K.9. M.M. utasítás)

(50) *KSH Statisztikai Tájékoztató*, 1953.

(51) 158/1961. (M.K.21.) számú MM utasítás a gyermekintézményekkel kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 1.008/1961. számú Korm. határozat végrehajtásáról.

(52) A kisebb gyermekek számára az '50-es évek elején úgynevezett „többszörös” üzemi bölcsődék alakultak, amelyek a több műszakban dolgozó családok gyermekei számára nyújtottak hathatós segí-

séget, megoldva a gyermek alkalmankénti éjszakai felügyeletét is.

(53) 1945 előtt mindösszesen 124 nyári napközi otthon működött az országban, ahol 8600 gyermek részére biztosítottak ellátást.

(54) Adatfelvétel az időszakos nyári napközi otthonokról (*KSH Közleményei*).

(55) A nyári napközi otthonokra vonatkozó fejlesztések természetesen összhangban voltak egyéb politikai célokkal is, mint például a kollektivizálás.

(56) Az üzemekben a SZOT irányelvei alapján megszervezett úgynevezett szocialista brigádok alapvető funkciója az üzemi termelés fokozása volt, de hatással voltak a „szocialista” műveltségi szint és a politikai elkötelezettség növelésére, valamint szabályozták az üzemeken és a magánélet keretein belüli viszonyokat is. Az egyes vállalatokon belül működő különböző brigádok egymással termelési versenyben voltak. A brigád tagjait anyagilag is motiválták a részvételben.

(57) 2258/1954 számú Mt. H. határozat az anya- és csecsemővédelem továbbfejlesztéséről.

(58) Az oktatásügyi miniszter 852-77/1954. számú utasítása iskoláink, óvodáink társadalmi megsegítésének tárgyában.

(59) Ebben egyrészt a munkával és a pénzzel kapcsolatos szocialista ideológia és filozófia jelenik meg, másrészt a közvetlen befizetések a rendszer hiányaira hívták volna fel a figyelmet.

(60) Az előnyök főként a megelőző politikai rendszerhez képest értelmezhetők.

Irodalomjegyzék

É. Bicskei (2006): „Our Greatest Treasure, the Child”: The Politics of Child Care in Hungary, 1945–1956. *Social Politics*, 13. 2. sz.

Ferge Zsuzsa (1987): Jövedelemeloszlás – szegénység – szociálpolitika. In: Ferge Zsuzsa és Várnai Györgyi (szerk.): *Szociálpolitika ma és holnap*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 73–104.

Ferge Zsuzsa (1987): A szociálpolitika értelmezése. In: Ferge Zsuzsa és Várnai Györgyi (szerk.): *Szociálpolitika ma és holnap*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 15–24.

Ferge Zsuzsa (1972): A társadalmpolitika és a nők. In: Dr. Szabady Egon (szerk.): *Tanulmányok a nők helyzetéről*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Földényi Ervin (1953): Ötéves tervünk nagy művei – Üzemi jóléti intézményünk. *Népszava*, Budapest.

Gáspár László és Kelemen Elemér (1999): *Neveléstörténet problémátörténeti alapon*. Okker Kiadó, Budapest.

Géczi János (2006): A szocialista gyermekfelfogás a túlkorosok és a felnőttek oktatásának ikonográfiai megjelenítése. 1956–1964. Köznevelés. *Magyar Pedagógia*, 106. 2. sz. 147–168.

Gyáni Gábor (1987): Női munka és család Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 30. 3. sz. 366–374.

Dr. Kelemen Elemér (2000): Az óvoda a magyar társadalom történetében III. *Óvodai Nevelés*, 6. sz. 252–256.

Koncz Katalin (1987): *Nők a munkaerőpiacon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Kovács Tiborné (1950): *Milyen legyen a jó napközi*. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest.

Léderer Pál (1991): Nyomás az óvodákon. *Esély*, 2. sz. 92–104.

Léderer Pál (1992): Teher alatt nő a pálma. *Esély*, 3. sz. 104–119.

Lévai Katalin (2000): *A nő szerint a világ*. Osiris Kiadó, Budapest.

Mészáros I. – Németh A. – Pukánszky B. (2004): *Neveléstörténet*. Budapest, Osiris.

Örkény Antal (2004): A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. In: Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Osiris Kiadó, Budapest.

Pető Andrea (1998): *Nőhistóriák*. Seneca Könyvkiadó, Budapest.

Pető Iván és Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

Schadt Mária (2003): „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

Simon Mária (1977): *Óvodahálózatunk fejlődése*. Budapest, Egyetemi Számítóközpont Közgazdasági Osztály.

Szalai Júlia (1998): Mire kell az óvoda és kinek. In: *Uram a jogaimért jöttem* (ugyanó) Budapest, Új Mandátum, 129–145. o.

Csányi Vilmos
Ironikus etológia

„Az evolúció legképtelenebb, sületlen, hagymázos ötlete minden kétséget kizáróan az ember, becenevén a Homo sapiens. Öt-hatmillió éve a bioszféra üde színpont lehetett a bolygón sokféle állattal és növényvel, amelyek között persze szép számmal voltak mulatságosak, netán bolondosak is, mint azt példáim igazolták, de az ökológiai rendszer kiegyensúlyozott volt, és úgy tűnhetett, hogy megalapozott, tartós jövője sok százmillió évre biztosítva van. És ekkor a rendszer finom, olajozott kerekei közé por, homok, autóroncok, kátrány, mindent feloldó savak és lúgos, enzimes mosópor került. Recsegés, ropogás, pattognak a fogaskerekek, égett fémszag, füst és korom. Mi történt?

Egy csimpánzméretű, a fák ágai között kiegyensúlyozottan élő derék majom megőrült...”

Méret: 120x200

Oldalszám: 224

Ár: 2500 Ft

ISBN 978-963-341-025-7

Kötészet: Keménytábla védőborítóval

Megjelenés: 2012. április 12.

